

Mayıl HƏSƏNOV

Tarix elmləri namizədi, dosent

RESPUBLİKA SƏNƏDLƏR FONDU SİSTEMİNDƏ KİTABXANA FONDUNUN YERİ

Bu və ya digər obyektin sistem halında öyrənilməsi prosesində məlum olur ki, sistem ya müstəqil, ya da iri yarım sistem kimi fəaliyyət göstərə bilər. Əgər hər hansı bir obyektin müxtəlif sistemlərlə əlaqəsi olarsa, onda həmin obyekt eyni zamanda bir neçə sistemə daxil edilə bilər. Bu prosesi həmçinin kitabxana fonduna da aid etmək olar. Belə ki, ayrıca götürülmüş kitabxana fondu eyni zamanda MKS-in vahid fondunun yarım sistemi, MKS-in vahid fondu isə daha yüksək səviyyəli respublika kitabxana fondunun yarım sistemləri ola bilər. Kitabxana fondunun həmçinin respublikamızda mövcud olan digər sənədlər fondu ilə əlaqə sistemini də nəzərə almaq lazımdır. Kitabxana fondunun bu baxımdan nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, kitabxana fondu respublikamızda sənədlər fondunun mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Belə ki, kitabxana fondu qədim zamandan başlayaraq hazırkı dövrə qədər uzun inkişaf yolu keçən bütün sənədlər toplusunun ən mühüm hissəsini – zəngin ədəbiyyat repertuarını özündə əks etdirir.

Hazırkı dövrdə sənədlər öz miqyasına, quruluş mürəkkəbliyinə, insan fəaliyyətinin hərtərəfli əksətdirmə zənginliyinə görə geniş mütaliə mənbəyinə çevrilmişdir. Tələbatçılar üçün nəzərə alınan bu sənədlər sistemi bəşəriyyətin əldə etdiyi ən mühüm nailiyyətləri, insanların mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrini özündə formalaşdırır. Məhz buna görə də sənədlərin nəşr edilməsi və əldə edilməsi həmişə böyük maraq doğurmuşdur.

Respublikamızda hazırda kitab nəşriyyatları, qəzet, jurnal redaksiyaları, mətbəələr, redaksiya-nəşriyyat sisteminə, şöbəsinə və sürətçoxaltma bölmələrinə malik olan idarə, təşkilat, müəssisələr, kinofotofono sənədlərin nüsxəsini artıran firma və istehsalat birlikləri sənədlərin əsas hazırlayıcıları hesab olunur.

Bu sənədlər tələbatçılara müxtəlif yayılma kanalları vasitəsilə çatdırılır ki, buraya kitab ticarəti (mağazalar, köşklər) mətbuat yayımı və digər təşkilatlar daxildir. Burada mühüm vəzifələrdən birini həmin sənədlərin əldə edilməsi və qorunması təşkil edir. Sənədlərin mühafizəçisi və təbliğatçısı bilavasitə kitabxanalar, informasiya orqanları, arxivlər, muzeylər və muzey xarakterli idarələrdir.

Kitabxana fondu və digər sənədlər fondu bir sıra ümumi vəzifələri və funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki, əlyazma və depozitar (mühafizəyə verilən sənədlər) kitabxana fondu kimi arxiv kimi eyni funksiyaları yerinə yetirir (1). Bununla belə arxiv fondu sənədlərin hər hansı bir növü üzrə daha çox ixtisaslaşır. Yalnız kitabxana fondu bu baxımdan universallığı ilə fərqlənir. Burada bütün sənəd növləri əhatə olunur və oxucu sorğusuna uyğun şəkildə təşkil edilir.

Kitabxana fondu böyük miqdarda sənədləri özündə toplayan digər müəssisələrlə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir. Belə bir şəraitdə kitabxana özünə məxsus olan sosial funksiyaları yerinə yetirməli, digər sənədlər fondu ilə qarşılıqlı əlaqələndirmə münasibətini düzgün müəyyən etməlidir, ən zəruri əsərlərin komplektləşdirilməsini təmin etməli, oxucuların diqqətini ən mühüm sənədlər kütləsinə cəlb etməli, bütünlükdə kitabxana fondundan istifadə etmə səmərəliliyini tənzimləməlidir.

Hər şeydən əvvəl kitabxana fondu ilk növbədə respublikamızın çap məhsulu hesabına formalaşır. Lakin xarici ədəbiyyatın alınması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, təcrübə göstərir ki, kitabxana fondu tarix boyu zəngin sənədlər toplusu hesabına yaranır, təkmilləşir. Lakin fonda çap olunan bütün sənədlər deyil, onun 15%-i daxil olur. Respublikamızda fəaliyyət göstərən bəzi iri elmi kitabxanalar (məsələn, M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası) praktiki olaraq müxtəlif adlarda nəşr olunan ən mühüm ədəbiyyatı əldə edir. Elmi kitabxanalarda profilə uyğun olaraq nəşr edilən sənədlərin ad etibarilə 50%-ə qədər, kütləvi kitabxanalarda isə yalnız 8%-i əldə edilir (2).

Oxucular informasiyanı təkcə kitabxana fondlarından əldə etmir, digər sənədlər fonduna da (arxiv, muzey) müraciət edir. Lakin kitabxana fondu hamı üçün münasibdir, əlverişlidir və kifayət qədər dolğunluğa malikdir.

Respublika sənədlər fondu sistemində şəxsi kitabxana fondu xüsusi yer tutur. Demək olar ki, respublikamızda əhalinin 30%-ə qədər şəxsi kitabxanalar fonduna malikdir. Bir qayda olaraq yenice

oxumağa başlayan uşaqlar ilk dəfə ictimai kitabxanalara deyil, özünə məxsus şəxsi kitabxanalarla tanış olur. Bu mərhələdə onlar üçün kitab-oyuncaq xarakterli sənədlər daha xüsusi rol oynayır, belə ki, uşaq dünyanı oyunlar vasitəsilə dərk etməyə başlayır. Şəxsi kitabxanalardan istifadə edən hər bir adamın kitabla əlaqəsi təbii olaraq gələcəkdə onu psixoloji cəhətdən ictimai kitabxanalardan istifadə etməyə cəlb edir. Şəxsi kitabxanalarda adətən ayrı-ayrı şəxslərin fərdi marağına uyğun olaraq tədris ədəbiyyatı, istehsalat xarakterli nəşrlər, klassik və ya müasir bədii ədəbiyyat nümunələri, qəzet və jurnal abunələri, kütləvi xarakterli kinofotofono sənədlər, nadir arxiv materialları və s. əhatə olunur.

Şəxsi kitabxanaların ictimai əhəmiyyəti bilavasitə kitaba olan həm mənəvi, həm də estetik zövqün tərbiyələndirilməsi ilə, gələcək nəsillər üçün kitabların saxlanması təmin olunması ilə, xüsusi mənəvi sərvət kimi ən qiymətli kitab toplusunun yaranması ilə müəyyənləşir. Bu sənədlər bir tərəfdən cəmiyyətin mənəvi həyatını əks etdirirsə, digər tərəfdən ayrı-ayrı şəxslərin bilavasitə zəngin idrakı və estetik marağını ifadə edir.

Şəxsi kitabxananın ictimai kitabxana fondundan başlıca fərqi ondan ibarətdir ki, bu fond kollektiv istifadə üçün deyil, fərdi və az miqdarda (ailə, yoldaşlıq) adamlar üçün nəzər alınır. Bununla belə onlar ictimai kitabxanalar üçün mühüm köməkçi rolunu oynayır. Belə ki, şəxsi kitabxanalar ictimai kitabxana fondlarının yaranması üçün mühüm ehtiyat mənbəyini təşkil etmişdir.

İctimai kitabxanaların meydana gəlməsi və inkişafı bilavasitə şəxsi kitabxanalardan başlamışdır ki, bunlar da fironlara, hökmdarlara, padşahlara, şahzadələrə, görkəmli alimlərə, yazıçılara, ictimai və din xadimlərinə, qiymətli sənədləri toplayan peşəkarlara (bibliofillərə) məxsus olmuşdur. Bu kitabxana fondlarını bir qayda olaraq müxtəlif profilə və həcmli, yüksək səviyyəli, daha doğrusu ən qiymətli nəşrlər toplusu, o cümlədən nadir sənədlər toplusu təşkil etmişdir. Lakin şəxsi kitabxana sahibləri (yazıçılar, alimlər və s.) özünə məxsus kitabları ictimai kitabxanalara hədiyyə olaraq öz imzası ilə bağışlayırdılar.

Ən qiymətli sənədlər toplayan peşəkar (bibliofil) oxucular öz kitabxana fondlarını orijinal kitab kolleksiyaları əsasında, ən nadir əsərlər hesabına zənginləşdirirdilər. Adətən elə ola bilər ki, ictimai istifadəli kitabxana fondlarına bəzi sənədlər: məsələn, liberettolar, dəvətnamə və digər biletlər, proqramlar, bukletlər və s. daxil

olmasın. Belə sənədlərin ictimai kitabxanalara hədiyyə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çox hallarda bu sənədlər oxucularda mühüm tarixi, mədəni və ya estetik maraq yarada bilər.

Öz kitab kolleksiyalarını kitabxanaya bağışlamağın çoxəsrlik ənənəsi – Azərbaycan ziyalıların xarakterik cəhətlərindən biridir. Belə ki, görkəmli ziyalılardan Y.E.Bertels, M.İbrahimov, Y.N.Paxomov, İ.Mustafayev, S.Ə.Sumbatzadə özlərinə məxsus 8996 nüsxədən ibarət ən qiymətli ədəbiyyat nümunələrini MEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasına hədiyyə olaraq bağışlamışlar (3). Bu prosesi respublikamızın digər kitabxanalarında da müşahidə etmək olar. Bu da kitabxana fondlarının zənginləşməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Lakin unutmamaq olmaz ki, idarəetmə prosesində sənədlər fiziki cəhətdən köhnəlir, korlanır, itir və sıradan çıxır. Kitabların (habelə jurnal və qəzet komplektləri) uzun müddətli istifadəsini saxlamaq məqsədilə həm səhifələrin tamlığı, həm də onun xarici görünüşü nizama salınır və yenidən bərpa edilir. Kitabların xarici görünüşü etibarilə qaydaya salınması, bərpa edilməsi nəşriyyat tərəfindən verilmiş keçmiş cildlər daha sadə, daha möhkəm cildlərlə əvəz edilir. Bütün hallarda ən qiymətli sənədlərin toplusu istər ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən verilən hədiyyələr və ya köçürmə yolu ilə pulla alınan kitabların cildlənməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Respublikamızda kitabxana fondları ilə yanaşı Elmi Texniki Dövlət İnformasiya Sistemi (ETDİS) fondu da fəaliyyət göstərir.

ETDİS fondu 1960-cı illərin ikinci yarısında fəal yaranmağa başladı. 70-ci illərin ortalarında praktiki olaraq bütün respublika, region, sahəvi miqyasda ETDİ orqanlarının texniki kitabxana fondlarının şəbəkəsi yarandı. Hazırda bu fondun ümumi saxlama vahidi, yəni həcmi 2,5 milyon nüsxədən çoxdur (4). Lakin bu həcmnin 90%-ə qədərini elmi-texniki kitabxana (ETİ) fondları təşkil edir ki, bu da ETDİS-in əsas tərkib hissəsi hesab olunur. Belə sənədlər elmi-tədqiqat institutlarının, müəssisə (istehsalat birliklərinin) kitabxanalarında mərkəzləşdirilir. ETDİS digər sistemlərə nisbətən daha geniş sənədlər fonduna malikdir və burada avtomatlaşdırma vasitələri tətbiq edilir. Bununla əlaqədar olaraq ETDİS fondunda maşınla oxunan sənədlərin miqdarı müntəzəm surətdə daha tez artır. Avtomatlaşdırma prosesində sənədlərin daxil edilməsi, işlənməsi, axtarılması, verilişi, sürətinin çıxarılması, fondada mövcud olan informasiyaların təkmilləşdirmə səmərəliliyinin yüksəlməsini təmin edir.

Hazırda kitabxana fondlarının ETDİS fondları ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzəri cəhətdən çox mürəkkəbdir. 1980-ci illərdə elmi və xüsusi kitabxanaların vəzifələrinə uyğun elmi-texniki informasiya (ETİ) orqanlarının yaradılması belə bir fikrə gətirib çıxartdı ki, guya kitabxana fonduna ehtiyac yoxdur və bununla birlikdə ETİ-nin özü də məhvə doğru gedir. Bu fikir özünü praktiki olaraq doğrultmadı.

Elmi və xüsusi kitabxanalara ETDİS-in tərkib hissəsi kimi baxılır və belə hesab edilir ki, guya onların qarşılıqlı əlaqələri həll edilmişdir. Əslində isə «sorgu-informasiya fondu» (SİF) anlayışının meydana çıxması nəzəri cəhətdən son dərəcə qeyri-müəyyənlik yaratdı və məsələnin izahını daha da mürəkkəbləşdirdi.

Bu anlayış ETDİS-in yaranması ilə meydana cəlmişdir. SİF ilk vaxtlardan ETİ orqanlarının apardıqları müxtəlif kartoteka sisteminə aid idi və bu da «SİF» sözü kimi hazırkı dövrə qədər tətbiq edilir.

Sənədlər kütləsi inkişaf etdikcə SİF anlayışına bir sıra ilkin sənədlər, yəni informasiya kartları, elmi-tədqiqat konstruktor şöbələrinin hesabatları, kitab, kitabçalar və s. daxil olur. ETİ-nin ETDİS-ə daxil edilməsi «SİF» anlayışının ETK fondlarına aid etməyə gətirib çıxartdı. Hazırkı dövrə qədər kitabxana fondu ilə SİF arasında terminaloji uyğunsuzluq davam edir. Bu uyğunsuzluğu SİF-in aşağıdakı şərtləri daxilində izah etmək olar:

1. SİF – ETİ orqanlarının kartoteka kompleksidir.
2. SİF – ETİ orqanlarının birinci və ikinci növlü sənədlər fondudur.
3. SİF və elmi-texniki informasiya şöbəsinin materialları elmi-texniki kitabxanaların toplusu fondudur.
4. SİF kitabxana fondunun hissəsi kimi sorgu və informasiya materiallarından ibarətdir. Bu fikir özlüyündə kütləvi kitabxanalara da aiddir.
5. SİF və kitabxana fondları anlayışları sinonimdir, yəni bir-birinin yaxın məna kəsb edir.
6. Kitabxana fondu SİF-in tərkib hissəsidir.
7. SİF elmi-texniki informasiyaya olan tələbləri ödəmək məqsədilə sənədlər toplusunun fərqi nəzərə almadan onların harada – kitabxanadamı və ya ETİ orqanlarında olmasına etinasız yanaşır. Hazırda bu xüsusiyyət dövlət standartlarında geniş tətbiq edilir. Buna görə də onu daha ətraflı nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Bu şərhə uyğun olaraq «kitabxana fondu» və «SİF» həcm anlayışı etibarilə bir-birinə qismən yaxınlaşır. SİF özündə yalnız

sənədlər toplusunu deyil, habelə kitabxananın sorğu-informasiya vasitələrini də əks etdirir. Deməli, bu mənada «SİF» anlayışı «kitabxana fondu» anlayışından daha genişdir. Lakin SİF-də yalnız elmi-texniki informasiyaya olan tələbatı təmin etmək məqsədi ilə sənədlər əhatə olunur. Halbuki kitabxana fondları xarakter etibarilə informasiya tələbatının ödənilməsində heç bir məhdudiyət qoymur. Deməli, bu baxımdan «kitabxana fondu» öz funksiyası etibarilə geniş mənə kəsb edir. Bundan başqa, «sorğu-informasiya» ifadəsi lüzümsüz təkrarçılıq hesab edilir, belə ki, «sorğu» informasiyanın növ müxtəlifliyindən biri sayılır.

Bəzi mütəxəssislər təklif edirlər ki, «sorğu-informasiya» sözü «kitabxana-informasiya» sözü ilə əvəz olunsun. Burada nəzərə alınır ki, bu sözlərin lüzümsüz təkrarı aradan qalxır, bir tərəfdən kitabxanaya, digər tərəfdən informasiya orqanlarına məxsus fikirlər yaxınlaşır və fərqli müləhizələr aradan qaldırıla bilər.

Bununla belə, bu təklif cazibəli olmasına baxmayaraq əlverişli deyildir. Belə söz birləşmələrinə görə kitabxana fondu guya informasiya funksiyası daşımır, o yalnız informasiya fonduna daxil olmalıdır. Bununla da kitabxana fondu informasiyanın tərkib hissəsinə çevrilirdi. Burada informasiya fondunun spesifik cəhətləri ilə kitabxana fondlarının keyfiyyətli fərqləri arasındakı mühüm məsələlər aydınlaşmamış qalır. Əgər sistem kimi kitabxana fondu haqqında məlumatlar informasiya fonduna tətbiq edilirsə, onda onların bütün komponentləri, yəni quruluşu, xüsusiyyətləri, funksiyaları və növ birləşmələri bir-birinə uyğun gələ bilər. Lakin bu onu bildirmir ki, «informasiya» fondu kitabxananın növ müxtəlifliyindən biridir. Kitabxana fondlarının quruluşunu nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, idarəetmə prosesində fond müəyyən tərkib hissələrə bölünür və yerləşdirilir. Buraya həmçinin elm və texnika üzrə Respublika Dövlət Komitəsinin materialları da daxil olur. Deməli, bu məsələnin elmi həlli onunla bağlıdır ki, kitabxanaların əsl quruluşunu və funksiyasını təşkil edən fondlar silsiləsində elmi-texniki informasiya orqanlarının sənədlərini də əks etdirmək olar. Bu da sosial institut kimi kitabxanaların yaradılması zəruriliyini əsaslandırır. Buradan məlum olur ki, elmi-texniki informasiya orqanlarını kitabxana fondları respublika kitabxana fondları sisteminə tam mənada daxil olur. Onda «fond» və «informasiya» sözlərinin qarşılıqlı işlənməsi zəruriliyi aradan qalxır və kitabxana fondunun müstəqil fəaliyyət obyektini konkretləşdirilir.

Kitabxana fondlarının arxiv fondları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin şərh edilməsinə də xeyli ehtiyac duyulur.

Keçmişdə kitabxanaya kitabsaxlayıcı kimi baxmışlar. Kitab anlayışı altında bütün sənədlər nəzərə alınır. Kitablardan özünə əlyazma şəklində bircə nüsxədən ibarət olmuşdur. Lakin kitabxanalar təkcə qədim əlyazmalar deyil, habelə müxtəlif məlumatları, protokolları, müqavilələri, göstərişləri, çertyojları, maliyyə sənədlərini və başqalarını əhatə etmiş, eyni zamanda arxiv rolunu oynamışdır.

Kitabxana-arxiv fondlarının yaradılması XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Lakin XV əsrdə, yəni kitab çapı meydana gəldiyi dövrdə kitabxana və arxiv fondlarının formalaşmasına müxtəlif baxımlardan yanaşılması onların hər birinin ayrıca və nisbətən müstəqil inkişafına gətirib çıxartdı.

Arxivlərin istifadəsi xeyli məhdudlaşdırılmış, onlar qismən cari aktuallığını itirən idarə əhəmiyyətli sənədlərin toplanması və mühafizəsi üçün nəzərə alınır.

Respublikamızda müstəqil fonda malik olan bir neçə müxtəlif arxiv sistemləri mövcuddur. Belə ki, Dövlət Arxiv Fondu (DAF) sistemində 6 mərkəzi, onlarla respublika və yerli, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikasının arxiv fondları fəaliyyət göstərir. Respublikamızda digər əlyazma arxiv fondları, məsələn, Mərkəzi Dövlət Mətbuat Arxivi Fondu yaradılmışdır və bu funksiyaları Azərbaycan Kitab Palatası (1925) yerinə yetirir. DAF-in tərkibinə təkcə sənədlər deyil, həmçinin çap əsərləri də daxil olur. Bu baxımdan müxtəlif arxiv fondları yaradılır: Kinofotofono sənədlər arxivi, Fotosənədlər arxivi, Dövlət əlyazma arxivi və s. Bu arxivlər istifadə etmə əhəmiyyətinə görə xeyli maraq doğurur.

Çox hallarda muzeylər arxiv əhəmiyyətli sənədlərə malik olurlar. Bura Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyi (Bakı şəhəri), Azərbaycan İncəsənət Muzeyi (Bakı şəhəri), M.F.Axundovun (Şəki), C.Məmmədquluzadənin, Ü.Hacıbəyovun, S.Vurğunun, Bülbülün (hamısı Bakı şəhərində) ev muzeyləri, Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi (Bakı şəhəri) və s. daxildir.

Arxiv xarakterli fondların formalaşması qədim ənənəyə görə daha iri kitabxanalarda yaradılırdı. 1939-cu ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasında Azərbaycan Mətbuatının Arxiv Fondu yaradıldı. Adətən bu fondlar əlyazmaların şöbəsində təşkil olunurdu. Bu şöbələrə yazıçıların, görkəmli xadimlərin, alimlərin əlyazmaları, əsərlərinin orijinalı, yazışmaları, avtoqrafları və s. daxil

olur. Bu şöbələrdə qədim əlyazmaları daha geniş əhatə olunmuşdur. Ayrı-ayrı kitabxanalara və muzeylərə məxsus olan əlyazmaları əsasında Respublika Əlyazmalar Fondu İnstitutu yaradıldı. Bu fondda 50 min nüsxədən artıq Azərbaycan, ərəb, fars, türk, özbək, türkmən, gürcü, rus və b. dillərdə ədəbiyyat əhatə olunmuşdur. Burada qədim kufi əlifbası ilə yazılmış Quran surəsi (1200 illik tarixə malikdir). Əbu-Əli-İbn Sinanın «Qanun fit-tibbi» əsərinin ən qədim nüsxəsi (1141), Xaqani və Nizaminin XV-XVI əsrlərdə üzü köçürülmüş nəfis, rəngli, miniatürlü külliyyəti və s. mövcuddur (7).

Bir sıra xarici ölkələrdə zəngin arxiv fondları yaradılmışdır. Belə ki, ABŞ Konqres Kitabxanasının əlyazmalar fondu bütünlükdə fondun çoxunu, yəni 80 milyon nüsxəsini təşkil edir (8). Bundan başqa mütləq pulsuz nüsxələr alan iri kitabxanaların ehtiyac fondları da arxiv funksiyasını da daşıyır. Bu fondlardan oxuculara sənədlərin orijinalı deyil, onların surəti verilir. Bu funksiya həmçinin depozitar fondlara da aiddir.

Arxiv fondları idarə, təşkilat, müəssisə və ya ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən verilən sənədlər kompleksi hesab olunur. Arxiv fondundan kitabxana fondu kimi hamı ondan istifadə etmir, o yalnız istehsalatda çalışan və elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olan adamlar üçün daha zəruri ola bilər. Arxiv fondu daha çox getorgen (müxtəlif çeşidli) xarakteri daşıyır və müxtəlif sənədlər toplusuna isnad edir. Arxiv getorgen xüsusiyyəti ilə daha çox nadir sənədlər toplusuna əsaslanır. Lakin arxiv fondu təkcə nüsxə çoxluğuna deyil, habelə bircə nüsxədən də ibarət ola bilər. Arxiv fondundan fərqli olaraq kitabxana fondlarında sənədlər bir nüsxə deyil, çoxlu miqdarda nüsxə toplusunu əhatə edir. Lakin arxiv fondları kitabxana fondlarından öz xarakterik əlamətlərinə və xüsusiyyətlərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, kitabxana fondlarında eyni tipli sənədlər (elmi, elmi-kütləvi, istehsalat, məlumat ədəbiyyatı və s.) əhatə olunur və bu proses bütün kitabxanalarda müşahidə edilir. Arxiv fondlarında isə arxiv materialları ilə yanaşı kitabxana fonduna uyğun gələn sənədlər də əhatə olunur. Bu mənada «arxiv fondu» anlayışı daha geniş mənada daşıyır. Arxiv fondu elm sahələrinə görə komplektləşdirilmir. Burada bütün sənədlər bütünlükdə arxiv fondu anlayışı altında bir yerdə toplanır və istifadə edilir. Kitabxana fondu üçün bu prinsipin heç bir əməli əhəmiyyəti yoxdur. Belə ki, arxiv sənədləri daha çox təsviri xarakter daşıyarsa, kitabxana fondu sənədlərin seçmə prinsipinə əsaslanır. Bu xüsusiyyətlərin mövcudluğu kitabxana və arxiv fond-

larının qarşılıqlı istifadəsinə müsbət təsir göstərir. Burada arxiv fondları və kitabxana fondları bir-birinə yaxınlaşır, qarşılıqlı əlaqə baş verir. Başqa sözlə, arxivin profilinə uyğun gəlməyən sənədləri tələbatçılar kitabxanalar vasitəsilə əldə edə bilər. Arxiv fondu öz növbəsində kitabxana fondunun istifadəsinə də təsir göstərə bilər. Burada çap olunmayan əlyazmaların istifadəsi də nəzərdə tutulur. Arxiv digər sosial institut kimi kitabxanasız, kitabxana fondu isə öz tərkibi etibarilə arxivsiz keçinə bilməz. Hər bir arxivin tərkibində elmi məlumat fondu yaradılır ki, burada bilavasitə arxiv işçiləri və arxivdən istifadə edənlər üçün zəruri olan nəzəri və məlumat ədəbiyyatı mərkəzləşdirilir.

Respublikamızda digər sənədlər fondu da mövcuddur. Bura onlarla dövlət və xalq muzeyi (habelə bu muzeylərlə yanaşı rəsmlər qalereyası, daimi və müvəqqəti sərgilər və s. mövcuddur) fondları daxildir. Onlar əyani şəkildə nümayiş etdirilən sənədlər toplusu hesab olunur. Elmi, siyasi, tarixi və ya bədii əhəmiyyətə malik olan abidələrin yaranma vaxtından, yerindən, hazırlanan materialların tərkibindən və texniki işlənməsindən asılı olmayaraq Azərbaycan maddi və mənəvi mədəniyyətini əhatə edən bütün dövlət muzey kolleksiyaları respublika muzey fondunda mərkəzləşdirilmişdir.

Ayrı-ayrı muzey fondlarının materialları bütünlükdə üç növdən, yəni əşya, təsvir və yazıdan ibarətdir. Bütün bu anlayışlar şərtidir, belə ki, ciddi deyilsə abidələrin təsviri və yazı mənbələri əşya sayılır, arxeoloji tapıntılar, məişət şeyləri və s. hesab olunur. Öz növbəsində istər qədim pul və medalları (numizmatik kolleksiya kimi), digər qiymətli əşyaları, ağac qabığında yazılmış fərmanları, istərsə də plakat, qravüra kimi təsviri mənbələri və s. tam şəkildə yazı mənbələri anlayışına aid etmək olar.

Yazı mənbələrinə təkcə qədim əlyazmaları hərflərlə çap edilən ilk kitablar, məktublar, vərəqələr və digər çap əsərləri deyil, habelə müxtəlif kinofotofono materialları da daxil olur (10).

Keçmişdə muzey və kitabxanaların sosial funksiyaları eyni xarakter daşıyırdı və buna görə muzey, kitabxana bütövlük təşkil edirdi. Belə ki, Rusiya Elmlər Akademiyasının kitabxanası Rusiyada nadir əşyalar muzeyi (kunstkamera) ilə birlikdə vahid idarə kimi təşkil olunmuşdu. Burada kitabxanaçılar digər muzey işçiləri ilə birlikdə eyni hüquqa malik şəxslər kimi fəaliyyət göstərmişlər.

Nadir kitablar sərvətinə malik olan dünyanın bir sıra iri kitabxanaları öz mənşəi etibarilə muzeylər hesabına yaranmış və onların

kolleksiyaları və digər materialları kitabxananın sənədlərinə çevrilmişdir. Buraya Romyantsev Muzey Kitabxanasını, Britaniya Muzey Kitabxanasını, Klementinum Kitabxanasını (Çexoslovakiya) və s. kitabxanaları aid etmək olar. Bu prosesi İtaliya, İspaniya və digər Avropa ölkələrinin kitabxanalarında da müşahidə etmək mümkündür.

Sonralar kitab kolleksiyalarının sərgi-nümayiş funksiyası azalsa da onun mənaca informasiya rolu yüksəlməyə başladı və bu da kitabı tədricən kitabxana fondunun ünsürünə çevirdi. Bu proses kitabxanalara imkan verdi ki, muzeylərdən ayrılın və müstəqil fəaliyyət göstərsin. Bununla belə uzun əsrlər boyu kitabxana fonduna münasibət muzey xarakteri daşımış və onlar nadir nəşrlər kimi xarici görünüşünün estetik baxımından cazibədar olması və s. xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır. Kitabxana fondunun yaranması, mühafizə edilməsi və istifadətmə mərkəzinə çevrilməsi müstəqil olaraq kitabxanaların muzey funksiyasından uzaqlaşmağa və onları xüsusi sosial institut kimi formalaşmasına gətirib çıxartdı.

Hazırda muzey daxilində kitabxana fondunun 4 növü fəaliyyət göstərir: 1) Bu o vaxt baş verə bilər ki, kitabxanaya məxsus sənədlər növü muzeylərdə daha çox sərgi-nümayiş funksiyasını yerinə yetirmiş olsun. Əgər oxucular bu materiallardan elmi məqsədlə istifadə edirsə, onda muzeylər öz funksiyası etibarilə arxiv xarakteri daşıyır; 2) Əgər kitabxana (adətən iri və qədim kitabxanalar) daha çox muzey xarakterli sənədlərə malikdirsə, onda bunun əsasında nadir və qiymətli kitablar bölməsi (məs., M.F.Axundov adına ADK-da) yaradılır. Belə ki, vaxtilə muzeylərdən alınmış kitabxanalar onları yenedən təşkil edir, lakin onlar artıq öz quruluşu etibarilə kitabxana-muzey bölməsinə daxil olur; 3) Muzeylərin tərkibində kitabxana fondlarına uyğun olaraq məlumat-köməkçi fondları fəaliyyət göstərir. Muzeylər bu fondların köməkliyi ilə böyük elmi-tədqiqat və elmi-mədəni iş aparırlar; 4) Əgər kitabxana və muzey fondları arasında yaranma bütövlüyü mövcuddursa, onda sənədlərin birgə toplanma vahidi yaranır. Məsələn, məşhur Nizami adına muzey ona görə yüksək əhəmiyyət kəsb edir ki, orada Azərbaycanın görkəmli şairinin adı ilə bağlı olan bütün sənədlər (əlyazmaları, çap əsərləri və s.) geniş əksini tapmışdır. Lakin aparılan müqayisəli təhlillər göstərir ki, kitabxana fondu əksər hallarda respublikamızın sənədlər fondu sisteminə (bura sorğu-informasiya, arxiv, muzey və şəxsi kitabxana fondları daxildir) mühüm yer tutur və onlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir, zəngin oxucu kontingentinə xidmət edir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Столяров Ю.Н. Библиотечный фонд: Учебник.-М.: Книжная палата, 1991.-С.241.
2. М.Ф.Ахундов adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının 2001-ci il hesabatı.-S.14.
3. Azərbaycan MEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının 1960-2000-ci il hesabatları.
4. Respublika Elmi Texniki Kitabxanasının 2001-ci il hesabatı.-S.16.
5. Xələfov A.A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: (1933-1958).-B.: Azərnaşr, 1974.-S.68.
6. Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun 2001-ci il hesabatı.-S.11.
7. Azərbaycan sovet ensiklopediyası: 10 c-də.-C.4.-B., 1980.-S.154.
8. Столяров Ю.Н. Библиотечный фонд: Учебник.-М.: Книжная палата, 1991.-С.242.
9. Терешин В.И. Библиотечный фонд: Учебное пособие.-М., 1996.-С.69.
10. Бесстремьянная Ю.С. и др. Первичный и вторичный отбор изданий: соотношение и взаимозависимость // Библиотековедение.-1997.-№1.-С.33.

Машл Гасанов

МЕСТО БИБЛИОТЕЧНОГО ФОНДА В СИСТЕМЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ФОНДОВ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В данной работе проанализировано и охарактеризовано место библиотечного фонда в системе документальных фондов республики. Сделаны соответствующие выводы о взаимосвязи библиотечного фонда с другими видами документальных фондов, т. е. с фондами Государственной системы научно-технической информации, архивов, музеев, личных библиотек, находящихся на территории Азербайджана и определено соотношение и взаимное использование этих фондов в изучении культурного наследия человечества, где среди них библиотечный фонд имеет особое значение.